

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De bewogen verzamelgeschiedenis van de West-Centraal-Afrikaanse collecties in Nederland (1856-1889)

Willink, R.J.

Citation

Willink, R. J. (2006, March 22). *De bewogen verzamelgeschiedenis van de West-Centraal-Afrikaanse collecties in Nederland (1856-1889)*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4344>

Version: Not Applicable (or Unknown)

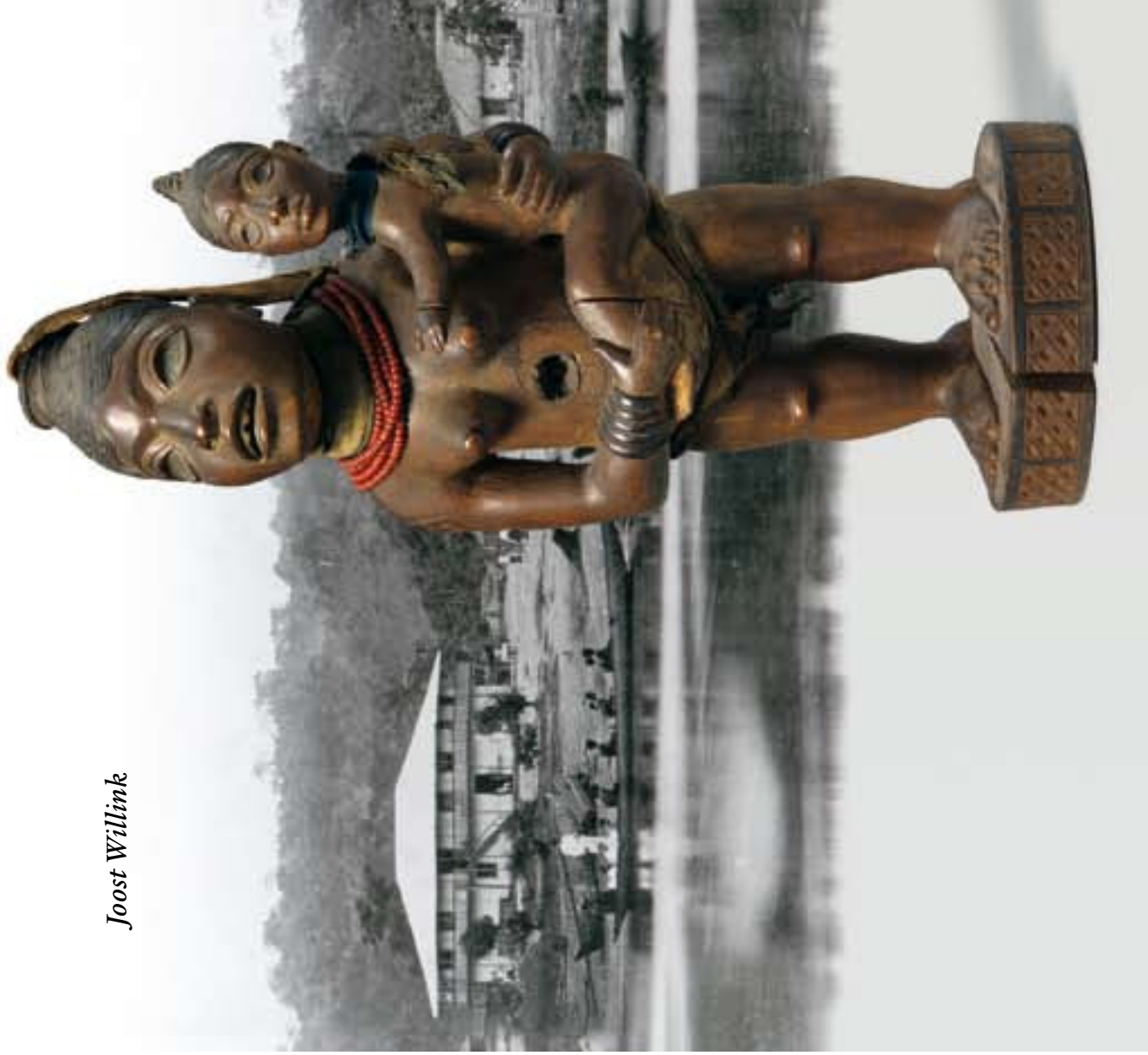
License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4344>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

De bewogen verzamelgeschiedenis van
de West-Centraal-Afrikaanse collecties
in Nederland (1856-1889)

Joost Willink

De bewogen verzamelgeschiedenis van
de West-Centraal-Afrikaanse collecties
in Nederland (1856-1889)

Colofon

Dit is een uitgave van Robert Joost Willink.

Titel: De bewogen verzamelgeschiedenis van
de West-Centraal-Afrikaanse collecties in
Nederland (1856-1889)

Auteur: Robert Joost Willink

Druk: Ridderprint, Ridderkerk

Omslagontwerp en layout: Dolphins on Fire,
Wouter Buning, Groningen

© Copyright 2006

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd
en/of openbaar gemaakt door middel van druk,
fotokopie, microfilm, geluidsband, elektronisch of
op welke wijze ook en evenmin in een retrieval system
worden opgeslagen zonder voorafgaande schriftelijke
toestemming van de auteur.

De bewogen verzamelgeschiedenis van de West-Centraal-Afrikaanse collecties in Nederland (1856-1889)

Proefschrift

ter verkrijging van
de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van de Rector Magnificus Dr. D.D. Breimer,
hoogleraar in de faculteit der Wiskunde en
Natuurwetenschappen en die der Geneeskunde,
volgens besluit van het College voor Promoties
te verdedigen op woensdag 22 maart 2006
klokke 15.15 uur

door
Robert Joost Willink
geboren te Amsterdam
in 1947

Promotiecommissie:

Promotores:

Prof.dr. R.M.A. Bedaux

Prof.dr. R.J. Ross

Co-promotor:

Mevr.dr. D.J. Meijers

Referent:

Dr. J. Jansen

Overige leden:

Prof.dr. P.J. Pels

Prof.dr. M.F.M. Forrer

Prof.dr. M. Schipper-de Leeuw

Prof.dr. F. Grijzenhout

Voorwoord

Over het erfgoed dat in de tweede helft van de negentiende eeuw vanuit Afrika naar westerse musea werd gebracht weten we weinig. Dit onderzoek gaat over de verzamelgeschiedenis van de West-Centraal-Afrikaanse collecties in Nederland. Met de resultaten worden deze – ook internationaal – belangrijke collecties meer ontsloten en wordt de betekenis belicht die dit erfgoed indertijd voor het westen had.

Dankzij de medewerking van het Instituut Collectie Nederland (ICN) kon een deel van dit onderzoek in werktijd worden verricht. Parallel eraan liep het databaseproject van de oude West-Centraal-Afrikaanse collecties van het Koninklijk Genootschap Natura Artis Magistra dat vanuit het ICN financieel en vanuit het Rijksmuseum voor Volkenkunde en het KIT/Tropenmuseum facilitair werd mogelijk gemaakt.

Hoe groot de persoonlijke inzet voor een onderzoek ook mag zijn, zonder begrip van anderen en assistentie in de vorm van kritiek, ideeën, morele en fysieke ondersteuning komt het nooit van de grond. Misschien soms meer dan gewenst, werd Martijn Terhorst deelgenoot gemaakt van dit onderzoek van haar echtgenoot, die al haar reacties op hoge prijs stelde. Verder wil ik noemen: Sonja Wijs, die werkte aan de ‘Artis-Afrika’-database en onderzoek deed naar de ‘toeristenkunst’ in de betreffende onderzoeksregio, Miranda Maring, die meer orde en helderheid bracht in de eerste stroom van ideeën en Bas Willink, die op de eerste versie van het manuscript zijn kritische commentaar gaf. De assistentie van Koos van Brakel (hoofd Collecties van het Tropenmuseum), Sybrand de Rooy (registrator bij het Rijksmuseum voor Volkenkunde) waren bij het archiefonderzoek van grote betekenis, evenals de hulp van Eline Kevelaar en Carien Dumoulin-Horst (registratoren bij het Wereldmuseum). Dankzij Erna Beumers werd ik voor het eerst in contact gebracht met de zo bijzondere West-Centraal-Afrikaanse collectie van het Wereldmuseum te Rotterdam. Prof. Harm Beukers liet mij kennis nemen van de lijst met schedelaanwinsten van het toenmalige Rijks Ethnographisch Museum te Leiden.

Inhoudsopgave

Overzicht van de geschiedenis van de Nederlandse musea en hun West-Centraal-Afrikaanse verzamelingen	XIII
INLEIDING	
Een waarderingsgeschiedenis	1
Een negentiende eeuws perspectief	2
Vorstelijke relaties	3
De historische rol van de Afrikaanse collecties	7
Reisverslagen	11
Cultusbeelden	14
Afbeeldingen van etnografica	16
De Afrikaansche Handelsvereniging als transporteur van etnografica	17
Afbakening van het onderzoek	20
HOOFDSTUK 1	
De nadagen van de slavenhandel en de ontwakende etnografische interesse	25
Ethische en esthetische kritiek	25
West-Centraal-Afrika vóór de komst van Kerdijk	29
De Afrikaanse Westkust rond 1860: Kerdijk	35
De Afrikaansche Handelsvereniging en het begin van de legitieme handel	36
De positie van de AHV	38
‘Emancipatie door slavernij’	43
De kritische blik van Burton	44
Het bezoek van Koopman	48
De factorij van de Afrikaansche Handelsvereniging bij Banana in 1879	51
Twee beschrijvingen van cultusbeelden	57
Zwier van Sandick en de doorbraak van de etnografische interesse	59
Conclusie	62
HOOFDSTUK 2	
Het oordeel in de internationale West-Centrale reisliteratuur	65
Vóór 1855	65
De in de verslagen behandelde gebieden	76
Reizigers aan de West-Centrale kust vóór 1855	77

Na 1855: vijftien reizigers	82
Galton's 'negro'	86
De reizigers	87
Wilson's verslag: ruim achttien jaar missiewerk	88
Livingstone's oordeel over rituele objecten	91
Andersson's ' <i>Lake Ngami</i> '	95
De onderschatting van Magyar's onderzoek	98
De <i>Impressions</i> van Hutchinson	100
Valdez' bezoek aan de Muata Cazembe	101
Du Chaillu in Gabon	103
Burton: erudiet wereldreiziger	108
Winwood Reade in 1863 en 1874	114
Monteiro's 'ugly statues'	118
Monteiro's 'neger' en de <i>survival of the fittest</i>	123
Volkeren van de wereld	125
Na 1875: Cameron, Stanley en anderen	131
Conclusie	133
HOOFDSTUK 3	
Het verzamelbeleid	141
Visuele impressies van de materiële cultuur	141
Afbeeldingen als inspiratie voor verzamelen	143
De Parijse wereldtentoonstelling van 1878	147
De musea en de handelsverenigingen	150
Het Rijks Ethnographisch Museum en zijn afdeling Afrika	154
Greshoff	168
Het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden	174
Het Koloniaal Museum te Haarlem	177
De Rotterdamsche Diergaarde en het museum	181
De verzamelingen van de musea van 'Artis'	186
Conclusie: de verdeling van de verzamelingen over de Nederlandse volkenkundige musea	194
HOOFDSTUK 4	
Authenticiteit en concurrentie	201
De Congo-koningsstaven	201
Authentiek of vals: de opkomende handel in Congo-etnografica	204
De handel in 'etnografica'	206
<i>Les Frères Claes</i>	212

<i>Schmeltz: ex-museumdirecteur én handelaar</i>	215
De problematische verdeling van Veth's verzameling	216
De keuzes van Serrurier, Westerman en Muller	230
HOOFDSTUK 5	
Verschillen in wetenschappelijke bewerking en presentatie	239
Etnografica en curiositeiten	239
Serrurier's kritiek	246
Bewerking en presentatie	248
De publicaties over de West-Centrale verzamelingen	252
Greshoff's <i>Ndunga</i> -masker	255
Serrurier's volkenkundige systeem en de 'Hints to Collectors'	260
Volkeren: verscheidenheid én eenheid	266
HOOFDSTUK 6	
De wetenschap en de beschavingsladder: Serrurier en Bastian	273
Rassen, soorten en volken	273
Fetisjes én schedels	276
Serrurier's visie en die van anderen	277
De wetenschapsbeoefening van het Rijks Ethnographisch Museum	279
Het 'evolutionisme' en 'de neger'	282
De schedelnaden van Sasse	287
Serrurier's ' <i>Anthropologische wetenschappen</i> '	291
Bastian en het museum als volkenkundige bergplaats	299
Een beroep op de emoties	304
De problematische esthetiek van de <i>minkisi</i>	308
'Onbeschaafde en minder beschaafde volken'	313
Conclusie	319
Eindconclusie: een bewogen verzamelgeschiedenis	321
 Afbeeldingen	 331
 Archivale bronnen	 363
Lijst van gebruikte primaire literatuur	365
Lijst van gebruikte secundaire literatuur	371
Samenvatting	377
Summary	379

Onderstaand overzicht biedt een handreiking bij het lezen van de geschiedenis van de Nederlandse musea en hun West-Centraal-Afrikaanse verzamelingen.

Overzicht van de musea in Nederland die tussen 1876 en 1889 collecties verwierven uit West-Centraal-Afrika.	Schenken / aankopen 1876-1889
Het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden te Den Haag 1816 – 1883 (opgeheven; collecties verdeeld over het Rijks Ethnographisch Museum en het Rijksmuseum te Amsterdam).	1876
Het Rijks Ethnographisch Museum te Leiden (REM) (1864 -) 1883. Vanaf 1937 Rijksmuseum voor Volkenkunde (RMV).	1882, 1883, 1884, 1885, 1886, 1887, 1888, 1889 e.v.
Het Ethnographisch Museum v/h Koninklijk Genootschap Natura Artis Magistra te Amsterdam 1861 – 1924 (overdracht aan het Koninklijk Koloniaal Instituut) – 1947 (verkoop aan RMV).	voor 1883 (?), 1885, 1886, 1887, 1889 (?) e.v. (verwierf in 1883 collectiedeel Zuid-Afrika v/d Nederlandsche Koloniale Vereeniging)
Het Koloniaal Museum te Haarlem (v/d Maatschappij voor Nijverheid en Handel) 1864 – 1913 (overdracht aan het Ethnographisch Museum van 'Artis').	1876 (?), 1877
Het Museum voor Land- en Volkenkunde te Rotterdam Opgericht 1883. Nu Wereldmuseum.	voor 1883 (1879), 1883, 1885, 1886, 1887 e.v.

Een waarderingsgeschiedenis

Aan het eind van de negentiende eeuw stroomden vanuit het langgerekte kustgebied van West-Centraal-Afrika (zie afbeelding 1) duizenden inheemse voorwerpen de nationale schatkamers binnen die in Europa voor het erfgoed van vreemde volken waren ingericht.¹

In meerdere Europese landen begonnen musea in de jaren zeventig van die eeuw met hun zoektocht naar deze voorwerpen. Ook Nederlandse musea namen daaraan deel, zij het aanvankelijk op kleine schaal. In 1876 nam het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden een verzameling van deze Afrikaanse voorwerpen op in zijn bestand. Het Koloniaal Museum te Haarlem volgde vrijwel tegelijkertijd. In beide gevallen ging het om een verzameling van elk niet meer dan een twintigtal voorwerpen. Even na 1880 nam het verzamelen een grotere vlucht. Zalen en depots van de volkenkundige musea in Leiden, Rotterdam en Amsterdam werden geleidelijk aan meer en meer gevuld met deze Afrikaanse voorwerpen, die als ‘etnografica’ op een wetenschappelijke wijze verzameld en beschreven gingen worden.

In de verzamelingen bevonden zich voorwerpen die een breed terrein van het inheemse dagelijkse leven omvatten: huisraad, veel hand- en werpwapens, hoofddeksels van stamhoofden, maskers voor leden van geheime genootschappen, kruikdozen, sieraden, tassen, pijpenkoppen, schoeisel, een aantal bewerkte ivoren tanden van olifanten en nijlpaarden en cultusbeelden, in vele vormen en gedaanten.

Met de ontdekking van nieuwe Afrikaanse gebieden vanaf de jaren vijftig van die eeuw raakte de westerse wereld langzamerhand bekend met de bevolking aldaar en hun vormen van cultuur. Na aanvankelijk kritisch beschreven te zijn kregen de

1 Deze kuststrook strekt zich uit over zo’n tweeneenhalfduizend kilometer van Gabon naar Benguela en Mossamedes in Angola. Op negentiende eeuwse kaarten van Afrika werd die strook aangeduid met Beneden- of Zuid-Guinée. In het laatste kwart van de negentiende eeuw kwam op de kaart de naam ‘Guinée’ steeds minder voor en werd de naam ‘West-Centraal- of -equatoriaal Afrika’ vermeld vanaf het deel Gabon en even daaronder. Bij Angola begint de kust van ‘Zuid-West-Afrika’, die feitelijk nog veel verder naar beneden loopt en ook een deel van Zuid-Afrika beslaat. In dit onderzoek is gekozen voor de naam West-Centraal-Afrika om het gebied vanaf Gabon aan te geven waar tussen 1873 en 1885 westerlingen, onder wie ook Nederlanders, vele inheemse voorwerpen of etnografica verzamelden. Pas na 1885 kwam bij dit deel van Afrika ‘Beneden-Congo’ op de kaart te staan. Deze naam had betrekking op een veel groter gebied dat niet alleen de kust maar ook een groot deel van het binnenland besloeg van de Congo Vrijstaat, de grootste van alle toenmalige Afrikaanse koloniën. Voor alle geografische aanduidingen waar de naam ‘Congo’ in voorkomt (het koninkrijk, de streek, de rivier) wordt de (ook voor Nederlanders in de negentiende eeuw gebruikelijke) spelling ‘Congo’ gehanteerd.

voorwerpen waarvan de Afrikanen zich in hun dagelijks leven bedienden steeds meer aandacht. In nog geen dertig jaar deed zich een opmerkelijke ontwikkeling voor. Afbeeldingen van gebruiksvoorwerpen uit het ontsloten West-Centrale gebied waren al snel niet meer uit reisbeschrijvingen weg te denken en volkenkundige musea waren aan het verzamelen geslagen. De groei van de kwalitatieve verandering in die interesse staat centraal in dit onderzoek.

Wat aan het eind van de negentiende eeuw uit West-Centraal-Afrika aan etnografica aan westerse musea geschonken en verkocht werd, was echter zeker niet het eerste. Er is echter een kenmerkend onderscheid tussen die vroegere en latere verwervingen. Voordat deze inleiding dieper ingaat op wat hierboven aan negentiende eeuwse gebeurtenissen is geschetst, blikken we terug op wat daaraan voorafging.

Een negentiende eeuws perspectief

In een lezing voor de *Afrikanische Gesellschaft* met de titel *Die Deutsche Expedition an der Loango-küste und ihre Zwecke* plaatste Adolf Bastian (zie afbeelding 11), die als eerste etnoloog in 1857 in het Angolese kustgebied verbleef, op de achttiende februari 1874 de belangstelling voor West-Centraal-Afrikaanse etnografica in een breed historisch perspectief. De Nieuwe Tijd is nu aangebroken, zo sprak hij.

‘Erst mit der freien Umschau über die Erde erwachte das Gefühl geistiger Freiheit, erst dann vermochte der Mensch im Lichte seiner Gegenwart aus eigenem Selbst sich selbst zu verstehen’.

Om onszelf als Europeaan goed te kunnen begrijpen, zo oppert Bastian, zouden geografische ontdekkingen van zeer groot nut zijn. Kijken we naar alle witte plekken op de kaart van de aarde dan is het beschamend, zo vervolgt hij, hoeveel er daarvan nog in het hart van Afrika zijn aan te wijzen. Nu de slavenhandel aan de kust van Afrika dankzij de controle door oorlogsschepen verdwijnt, kunnen de binnenlanden via deze kust eindelijk door wetenschappers toegankelijk worden gemaakt. Hoewel die gebieden nu in duisternis gehuld zijn, waren ze vroeger vóóordat de slavenhandel ze aan onze blikken onttrok, relatief goed bekend via vele geschriften uit de zeventiende eeuw. Bastian doelt hier vooral op de vorstelijke relaties die vanuit Europa onderhouden werden met de koninkrijken Kongo, Loango en Kakongo.

‘Abgesehen von ihrer Ausführlichkeit, zeichnen sich diese ältesten Berichte aus durch das minutiöse Detail, das sie über die politischen, socialen und religiösen Institute der dortigen Länder liefern. Sie schildern uns ein künstlich complicirtes

Staatssystem, barocke Religionsanschauungen, fortgeschrittene Kunstfertigkeit, als ob es sich nicht um die stupiden Negervölker Afrikas handle, sondern etwa um Indien, das beständig zur Vergleichung herbeigezogen wird, oder um halbverwischte Reminiscenzen aus alt-ägyptischer Cultur.'

(Bastian, 1874, I: 347-372)

Het woord 'stupide' dat Bastian tijdens zijn voordracht in de mond nam, gaf volgens hem de heersende westerse kwalificatie weer van de Afrikaanse bevolking. Hij lijkt zich daarbij af te vragen hoe de eerdere positieve berichten over de religie, staatsvormen en artistieke te rijmen vallen met de negatieve opinie die men in zijn eigen tijd over de bevolking had. Er klinkt in zijn woorden het besef door van een paradox tussen minachting en waardering. Zoals we in het laatste hoofdstuk kunnen lezen vond Bastian de Afrikaanse bevolking zeker niet stupide. Zelf wilde hij geen waardeoordeel vellen over uitheemse culturen. Als etnograaf zag hij het verzamelen van objecten als een middel om de cultuur van volken te documenteren die op het punt stonden in de vergetelheid te verdwijnen.

Nemen we de reisliteratuur en de etnografische literatuur uit Bastian's tijd door, dan kan alleen maar geconstateerd worden dat het westerse oordeel over 'de neger' en zijn zeden en gewoonten overwegend negatief luidde. Het gunstige oordeel dat men in de zeventiende en achttiende eeuw uitsprak over die Afrikaanse koninkrijken is in de negentiende eeuw niet meer te horen. Van waardering of interesse voor zijn staatssystemen en religie, zoals Bastian die in de zeventiende-eeuwse literatuur waarnam, wordt geen blijk gegeven. Hooguit werden vooral de fijn bewerkte ivoeren geprezen, zoals we straks zullen kunnen lezen. Bastian's cesuur tussen de vóór-negentiende eeuwse opvattingen over de Afrikaanse bevolking en die van daarna is inderdaad aanwijsbaar.

Vorstelijke relaties

Al vroeg maakten voorwerpen uit de West-Centrale regio hun entree in Europese verzamelingen. Lang voordat westerse handelaren zich in het midden van de negentiende eeuw gingen vestigen, kende het betreffende kustdeel al een geschiedenis van ontmoetingen, of liever gezegd confrontaties, met West-Europeanen. Nadat in 1483 het eerste Portugese schip voor de kust van Angola verschenen was en direct daarop een Portugese kolonie was gesticht, deden in de zestiende en zeventiende eeuw andere landen de lange kuststrook met hun handelsschepen aan. De koloniale relatie die Portugal met deze Afrikaanse regio onderhield en de relaties tussen Europese vorstendommen en de koninkrijken langs de West-Centrale kust brachten uitwisselingen van allerlei voorwerpen in de vorm van geschenken met zich mee.

Contacten, zoals vooral Portugal die had in het Angolese gebied moeten al vroeg interesse voor autochtone objecten teweeg hebben gebracht. Objecten uit deze regio hadden vanaf de zestiende eeuw een grote exotische of zeldzaamheidswaarde. Deze al vroeg verworven objecten figureerden vaak als curiosa of *rara* in kabinetten waar de wereld in microvorm ge(her-)structureerd werd.²

Afrikaanse vorstendommen en hoven werden in Europa volgens westerse hiërarchieën ingedeeld. Tot ver in de achttiende eeuw kregen ze in reisbeschrijvingen en op kaarten namen als *royaumes*, *principautés*, *marquisats* en *duchesseries*. Worden kaarten, beschrijvingen en gegraveerde afbeeldingen uit de periode vóór 1800 vergeleken met die van daarna, dan blijkt er een opvallend verschil. Vóór 1800 ging de meeste aandacht uit naar de toenmalige West-Centrale koninkrijken, waarvan de namen samen met de bevolkingsgroepen op de kaarten zijn aangegeven. Van de slavenhandel wordt tot aan het begin van de negentiende eeuw in die beschrijvingen met geen woord gerept. Na ongeveer 1810 verschijnt echter de benaming *Slave Coast* op kaarten van de Afrikaanse Westkust, die ook wel 'Guinée' genoemd werd. Rond 1840 verdwijnen de namen van de koninkrijken langs de hele kust en worden met de namen van volken de door reizigers nieuw ontdekte gebieden aangetekend. Op de kaarten in reisverslagen zijn de door hen genomen routes aangegeven, vergezeld van stippellijnen die de vermoedelijke loop van rivieren aangeven en heel veel wit voor wat nog onbekend was en nog wachtte op ontdekking door de westerse mens.

Slechts voor een deel is bekend wat vóór de negentiende eeuw aan onder meer West-Centraal-Afrikaanse voorwerpen verzameld is. In 2000 publiceerde Ezio Bassani zijn studie *African art and artefacts in European collections, 1400-1800*.³ Deze bevat een compilatie van voorwerpen uit ondermeer het gebied ten noorden en zuiden van de rivier de Congo, die lang vóór de negentiende eeuw in Westerse verzamelingen terecht zijn gekomen. Van een aantal voorwerpen was de herkomst en datering traceerbaar gebleken. Over een aantal voorwerpen in Duitsland zijn bijvoorbeeld na archiefonderzoek een tiental jaren geleden nieuwe feiten aan het licht gekomen. De oorspronkelijke verwerving bleek veel vroeger te hebben plaatsgevonden dan verwacht. Van de vele vorstendommen die Duitsland in de zeventiende eeuw telde, onderhielden Ulm en Stuttgart bijvoorbeeld betrekkingen met het Loango-koninkrijk, die bedoeld waren om de hertogelijke *Württembergische Kunstkammer* van objecten te voorzien.⁴

² Zie: Bergvelt en Kistemaker, 1992.

³ Bassani, 2000.

⁴ Bassani, 2000: 121-133. De 'Württembergische Kunstkammer' werd eind zestiende eeuw in Stuttgart ingericht. In 1792 werd er een 'Naturalienkabinet' aan toegevoegd. In Ulm had Christoph Weickmann rond het midden van de zeventiende eeuw een verzameling waaronder zestiende-eeuwse objecten uit de Congostreek en latere van de Goudkust.

In deze steden van de voormalige vorstendommen bevinden zich daarom nog fraai bewerkte olifantstanden, raffiaweefsels en rieten dozen met ingevlochten geometrische decoraties, die daar vóór 1655 al zijn binnengebracht (Firla en Forkl, 1995: 149-194). Een ivoren beeldje dat het Rijks Ethnographisch Museum te Leiden in 1903 kocht bleek in 1700 al gepubliceerd te zijn. Het is afkomstig uit het Owo-koninkrijk dat in het huidige Nigeria lag en bevond zich vóór 1700 in het kantoor van de West-Indische Compagnie te Groningen.⁵ Opmerkelijk is dat het grootste aantal van de objecten die vanaf de zestiende eeuw tot in de achttiende eeuw Europa binnenkwamen afkomstig was uit het Westelijk deel van Afrika en dat in alle gevallen sprake was van 'kunstig bewerkt', kostbaar materiaal. In dat opzicht onderscheidden ze zich van de gebruiksvoorwerpen en cultusbeelden die later in de negentiende eeuw verzameld werden.

De relaties met Afrikaanse heersers vormden een koninklijke weg waarlangs objecten vanuit de Afrikaanse kust werden verworven. Dat gold voor Portugal en Duitsland wat betreft West-Centraal-Afrika. Voor het daarboven gelegen deel van West-Afrika ging dat op voor Engeland, Spanje, Frankrijk en Nederland (bijvoorbeeld de Ashanti-giften uit 1825 die terecht kwamen in het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden). In het geval van Portugal was er al in de zestiende eeuw sprake van een megarelatie met West-Centraal-Afrika, die bestond uit slavenhandel en diplomatieke en religieuze relaties. Twee beeldjes met het opschrift '*Idolo de la China*' blijken na onderzoek door Bassani in dit verband belangrijk. Ze kwamen uit de regio Quina (in het noordoosten van het huidige Angola) en bleken aan een zekere Colvecchio, een kardinaal uit Padua, te zijn gegeven, die ze vervolgens meenam naar Lissabon, waarna ze uiteindelijk in 1887 in het Museo Pigorini in Rome belandden (Bastin, 1994: 17/18).

Behalve in Duitsland kwamen bewerkte ivoren blaashoorns en textilia waaronder het zogenoemde 'Congo-pluche' terecht in verzamelingen in Milaan, Londen en Kopenhagen, in de *Kunst- of Wunderkammer* van vorsten en de adel. Vanaf waarschijnlijk al het midden van de zestiende eeuw – of misschien nog vroeger, maar documentatie ontbreekt – beschikten verscheidene verzamelingen over deze door Vili-volken aan de kust van het toenmalige Loango-koninkrijk, even boven de rivier de Congo, vervaardigde voorwerpen.⁶ Delen van deze kuststrook werden bezocht door vertegenwoordigers van Europese heersers die relaties onderhielden met de inlandse

5 Bassani, 2000: 173/174 ; Bedaux en Smits, 1992.

6 Firla en Forkl, 1995. In dit artikel wordt verwezen naar de Italiaanse missionaris Zucchelli die in 1715 gewag maakt van de verkoop van dergelijke textilia aan de bemanning van slavenschepen voordat deze naar Italië terugkeerde (167). Auteurs gaan even in op een door hen vermelde Strizl die in 1971 de stelling opwierp dat dit raffiapluche alleen voor de Europese markt vervaardigd werd. Iets dergelijks kan volgens hen voorlopig niet bewezen worden.

hoven, maar ook door westerse kooplieden en de bemanning van slavenschepen. Aan sommige Duitse en Franse hoven werden ook gedoopte of nog niet gedoopte kinderen uit die kuststreek opgevoed of in de leer gesteld.⁷

De minutieus bewerkte ivoren Vili-blaashoorn, die op zijn laatst in 1642 Stuttgart is binnengekomen en de beroemde ivoren zoutvaten - waarvan er in totaal dertig bekend zijn in verzamelingen in Europa, de Verenigde Staten en Australië - die het volk van de Sapi in Sierra Leone en de Bini in Nigeria in opdracht van westerlingen vervaardigde, zijn alle historische getuigenissen van de West-Europese hang naar kunstig vervaardigde Afrikaanse voorwerpen, die als curiositeit of als bron van kennis over deze uitheemse volken konden dienen.

Bij het afnemen van de slavenexporten naar de diverse koloniën in Zuid- en Noord-Amerika die vanaf de zeventiende eeuw van arbeidskracht voorzien moesten worden, blijkt de bemanning van de westerse schepen van hun lange reizen ook presentjes te hebben meegenomen voor thuis in de vorm van de fraai geweven stoffen, zoals het 'Congo-pluche' (Firla en Forkl, 1995: 167).

Terwijl Nederland al sinds het midden van de zeventiende eeuw handelsbelangen aan de Goudkust (de kust van het huidige Ghana) had, bevinden er zich geen (althans als zodanig geregistreerde) voorwerpen uit die regio uit de zeventiende en achttiende eeuw in de Nederlandse musea.⁸ Van Afrikaanse voorwerpen die hier vóór de negentiende eeuw in verzamelingen zijn binnengebracht ontbreekt (nog) ieder spoor.⁹ Vanaf eind zeventiende eeuw tot 1864 verbleef een Nederlandse vertegenwoordiging aan de Ghanese kust, maar nam daarvandaan niets anders mee dan een paar objecten. Hoe verder we in de geschiedenis teruggaan, des te minder we over Nederland en de

7 In het artikel van Firla en Forkl (zie vorige noot) worden twee Afrikanen genoemd, afkomstig van de Guinese kusten, die als paukenist en trompettist in dienst kwamen van de keurtroepen van het Württembergse hof en ook een Duitse naam gekregen hadden (149).

8 Behalve dan het voornoemde 'Owo'-beeldje. Een Bini-zoutvat in de collectie van het RMV dateert vermoedelijk uit de zestiende eeuw en zou afkomstig zijn uit vroege handelscontacten met het koninkrijk Benin (Bassani, 2000: 172). Uit de beschrijvingen van Bassani (2000) en Firla en Forkl (1995) valt op te maken dat het vaak om een zogenaamde 'datum antequem' gaat. Veel voorwerpen zouden zeker al eind zestiende eeuw kunnen zijn vervaardigd.

9 In het RMV bevindt zich sinds 1959 het bruikleen (serie nr. 3600) van het Koninklijk Zeeuws Genootschap dat vanaf het eind van de negentiende eeuw was tentoongesteld in het museum van de Militaire Akademie te Middelburg. Hierin zou zijn opgenomen de verzameling van de Middelburgsche Handelscompagnie die al in de achttiende eeuw aan de Loangkust actief was. Het door koning Willem I gestichte Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden waarin zich ook voorwerpen bevonden uit de stadhouderlijke collecties is de verzameling waarover op dit moment het meest bekend is. Volgens de opgave van Effert in zijn 2003 gepubliceerde geschiedenis van dit Kabinet zijn de vroegste Afrikaanse objecten uit West-Afrika en dateren ze uit 1816 en vooral 1825, toen onder andere de bekende 'Assiantijnsche paan' werd verworven (Effert, 2003: Bijlage). Tijdens dit onderzoek werden twee documenten gevonden met andere voorwerpen die Nederland zijn binnengekomen (zie hiervoor noot 230).

relatie met Afrikaanse objecten te weten komen. Inventarisboeken van het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden vermelden de Ashantigiften uit 1825¹⁰ én een tot nu toe ongepubliceerd lijstje met voorwerpen die uit het Congo-gebied afkomstig zijn. Hoewel ongedateerd kan uit de uiterlijke kenmerken (papiersoort en handschrift) van dit lijstje afgeleid worden dat het hier om een schenking gaat die ergens aan het begin van de negentiende eeuw zou hebben plaatsgevonden.¹¹ Van Nederlandse handelsnederzettingen in het Congo-gebied en van schenkingen van die zijde was toen nog geen sprake. Het lijkt er op dat deze verzameling uit de tijd stamt dat Nederland op de een of andere wijze diplomatieke relaties onderhield met het Congo-gebied. Maar daarover is niets bekend. Evenmin is bekend waar deze voorwerpen uit de verzameling van het Kabinet gebleven zijn. Feitelijk zouden ze in 1883 met de opheffing van het Kabinet naar de collectie van het Rijks Ethnographisch Museum moeten zijn overgegaan.

Voorzover is na te gaan, geldt voor al deze West-Afrikaanse voorwerpen dat ze niet groepsgewijs of per verzameling Europa binnengekomen zijn, maar per gelegenheid en per stuk zijn verworven door diplomatieke relaties ten behoeve van particuliere collecties van vooral vorsten. De in dit onderzoek behandelde negentiende eeuwse objecten die Nederland binnenkwamen werden daarentegen vrijwel altijd groeps- of collectiegewijs verkregen, als gevolg van een museaal beleid dat op afstand werd uitgevoerd.

De historische rol van de Afrikaanse collecties

In een historisch overzicht van de receptie van West-Afrikaanse etnografica voert Ezio Bassani in 1992 aan dat in de zeventiende en achttiende eeuw alle aandacht van het westen uitging naar de kunstig bewerkte ivoeren objecten en de niet minder kunstig uitgevoerde objecten van raffiaweefkunst.¹² *‘Il est important de rappeler que les ivoires afro-portugais réunissaient au moins trois qualités qui les rendaient particulièrement désirables aux yeux des collectionneurs raffinés de la Renaissance : ils étaient précieux, exotiques et rares’*. Fraai geweven stoffen voldeden ook aan deze kwalificaties. Missionarissen die in het kielzog van de westerse diplomatieke contacten mee waren gekomen, hadden een geringe dunk van de Afrikaanse cultuur, hoewel ze in de achttiende eeuw Congolese weefsels

10 Dit zijn voorwerpen die van de Asante waren verworven en op 22 september 1825 in het KKZ te Den Haag werden ingeschreven tot ze in 1883 aan het REM werden overgedragen.

11 Zie noot 230 voor wat op deze lijst vermeld staat. Als herkomst kan ook gedacht worden aan de stadhouderlijke collecties.

12 Bassani, 1992: 89-111.

in hun liturgische gewaden begonnen te verwerken. In 1712 kwam de missionaris Zuchelli de Gradisca met de mededeling: '*Les navires étrangers qui assistent dans ces contrées (du Congo) pour la traite des Noirs, tentent avec diligence de se procurer ces étoffes pour les rapporter comme des choses rares dans leur pays*'.¹³ In die oude Europese collecties kwamen cultusvoorwerpen niet binnen. Alles wat maar leek op een naturalistische afbeelding van dier of mens, zo deelt Bassani aan de hand van verscheidene historische bronnen mee, werd in de zeventiende en achttiende eeuw 'lelijk' bevonden. Niettemin zijn er enkele voorwerpen toch in verzamelingen terechtgekomen, omdat ze bijvoorbeeld van ivoor gemaakt waren. In de collectie Weickmann te Ulm bevindt zich een ivoren armband met figuren van slakken, kikkers, vogels en stierenkoppen naast geometrische versieringen. Het contemporaine oordeel uit 1659 over die afbeeldingen was hard: '*des animaux dégoûtants*'. Over cultusbeelden wordt in de zestiende tot negentiende eeuw slechts een paar keer gesproken. De afbeelding van Lopez en Pigafetta in hun publicatie van 1591, voorstellende een *autodafé* van Congolese '*idoles*', is uniek in haar soort.¹⁴ Beelden zijn niet er op te zien. Wat op de brandstapel wordt gegooid is verbeeld als een troep kleine draakachtige monsters. Bassani vermeldt ook de westerse reactie op de West-Afrikaanse orakelbeelden die bij de Ifa-cultus bij het volk van de Yoruba gebruikt werden: '*rares et répugnantes images démoniaques*'.¹⁵ Aan de basis van deze kritiek lag de Christelijke geloofsvisie dat dergelijke beelden getuigden van afgoderij en hekserij en om die reden als verwerpelijk en afstotelijk beschouwd werden. Ook de Nederlandse koopman Willem Bosman uitte in 1704 in het verslag van zijn meer dan veertienjarige verblijf aan de Afrikaanse Westkust kritiek op die beelden. Als chef van de factorij van de West-Indische Compagnie verwoordde hij ook een meer mercantilistisch standpunt. De cultus rond de 'Fetisso' domineerde heel het dagelijkse leven en dus ook de handelsbetrekkingen. Dit 'bijgeloof' had een verderfelijke invloed op alles wat de Afrikaan deed. Het zette de wereld op zijn kop omdat het menselijke vermogen tot rede ermee geheel ondergeschikt werd gemaakt.¹⁶

Op bescheiden schaal was men dus bekend geraakt met cultusbeelden in het West-Centrale gebied. Wanneer vanaf het midden van de negentiende eeuw deze

13 Bassani, 1992: 92/93. Citaat uit: Zucchelli, *Relazione del viaggio e missione di Congo nell'Etiopia Inferiore Occidentale*, Venezia, 1712 (149).

14 Lopez, D. e Pigafetta, F., *Relatione del Reame di Congo et delle Circonvicine Centrale*, Roma, 1591. Afgebeeld in: Bastin, 1994: afb.6.

15 Bassani 1992: 93. Hij citeert M. Zeiler, de opsteller van de catalogus *Exoticophylacium Weickmannianum* uit 1659. Bedaux en Smits (1992) citeren Johannes Braun, hoogleraar in de theologie te Groningen, die het hierboven genoemde Owo-beeldje aantrof in de Kamer van de West-Indische Compagnie te Groningen: '*...niet gesneden met een grote vaardigheid, maar met een onbeschaafde hand, zoals gebruikelijk is bij deze volken.*' (77).

16 Pietz, 1986 etc. Bosman's oordeel (vastgelegd in zijn boek *Nauwkeurige beschryvinge van de Guinese Goud-Tand- en Slave-kust* uit 1704; niet 1703, zoals Pietz zegt) komt in het historische overzicht van de waarderingen in het tweede hoofdstuk nog eens ter sprake.

beelden beschreven gaan worden is die kritiek weer te horen, maar heeft ze een wat andere toonzetting gekregen. ‘Demonisch’ is een woord dat in de beschrijvingen niet meer gebruikt wordt; hooguit ‘goddeloos’ of ‘heidens’. ‘*Répugnante*’ in de zin van ‘weezinwekkend’ heeft plaats gemaakt voor het begrip ‘lelijk’. Kritiek op de Afrikaan is er in de negentiende eeuwse literatuur echter in overvloed te lezen, van gematigd in toon tot heftig. De wetenschappelijke literatuur en reisbeschrijvingen vormen het platform waar die kritiek wordt uitgesproken.¹⁷ De enige waardering van westerlingen geldt de bewerkte ivoeren, weefsels en vlechtwerken die voor hen vervaardigd werden. Bassani voert het ontstaan van de etnografische musea geheel terug op de behoefte die het westen voelde om bewijzen aan te voeren voor die cultuurkritiek.¹⁸ Hij beschrijft de waardering van Afrikaanse etnografica als een proces. Na gediend te hebben als illustratie voor een inferieure cultuur werden ze uiteindelijk in de loop van de twintigste eeuw door het westen als objecten van beeldende kunst erkend en gewaardeerd. In de visie van Bassani namen de (anonieme) voorwerpen daarmee ‘revanche’. De belangstelling die ze als kunstobject zouden krijgen ontstond toen deze etnografica in vroeg twintigste-eeuwse exposities in de schijnwerpers kwamen te staan als toonaangevende voorbeelden voor de moderne en hedendaagse kunst.¹⁹ In Bassani’s perceptie dat gerechtigheid geschiedde met de *upgrade* van Afrikaanse voorwerpen tot kunst, waarmee ze uiteindelijk als het ware een triomf behaalden, spelen de negentiende eeuwse etnografische musea een bedenkelijke rol. Dit

17 Bassani voert hiervoor een uitspraak van Hegel aan uit 1830. In zijn *Die Rede in der Geschichte* zegt Hegel dat Afrika niet interessant is vanuit het gezichtspunt van de eigen geschiedenis, maar wel omdat we daar de mens nog zien in barbaarse staat van wildheid die hem nog belet om deel uit te maken van de beschaving. Andere literatuur wordt in het derde hoofdstuk van dit onderzoek behandeld.

18 ‘*Avec de telles données il est évident que les créations des Africains n’avaient aucune possibilité d’être accueillies dans les musées à égal des réalisations des artistes occidentaux. La fonction des objets était plutôt celle de fournir des témoignages sur une façon de vivre inférieure et d’éclairer les premières phases du développement de la civilisation, celles justement de notre préhistoire, que nous ne pouvions plus observer de près.*’ Bassani geeft het volgende citaat van Jean Laude, *Les Arts de l’Afrique Noire*, Paris, 1966: ‘*La fondation des musées d’Ethnologie et le mouvement d’idées qui se créa en sa faveur répondaient à des besoins économiques et politiques, en même temps que, progressivement, se définissait une idéologie visant à interpréter les témoignages matériels rassemblés dans ces musées dans un sens préalablement défini.*’

19 ‘Art’ werden deze voorwerpen pas vanaf het jaar 1905. Met de Franse avant-garde begon men Afrikaanse beelden en maskers als kunst te beschouwen. Daarvóór waren al duizenden Afrikaanse voorwerpen als ‘etnografica’ naar het westen vervoerd. In hun boek *The Scramble for Art in Central Africa* (New York, 2000) gebruiken E. Schildkrout en C. Keim het woord ‘Art’ ook voor de etnografica die vanaf het eind van de negentiende eeuw verzameld werden. Deze voorwerpen hadden echter eind negentiende eeuw zeker nog niet de status van ‘Art’. De verwijzing naar *Artes Africanæ* (de titel van Georg Schweinfurth’s boek uit 1875) gaat eigenlijk ook niet op. Schweinfurth benoemde de voorwerpen als *Artes* in de betekenis van artefacten, en bedoelde daarmee *Kunstgewerbe* (kunstnijverheid). Pas in de jaren negentig lijkt er iets in de betekenis te veranderen, onder andere met Max Buchner’s ‘Kunstgewerbe bei den Negern’, in: *Westermanns illustrierte deutsche Monatshefte* 61: 384-96, 514-25 (1886-87).

onderzoek licht nader toe op welke wijze etnografica van West-Centrale oorsprong in de Nederlandse musea een functie kregen toebedeeld in de benadrukking van de westerse superioriteit. De rode draad erin wordt gevormd door het antwoord op de vraag: op welke wijze verhiel zich dit negentiende eeuwse oordeel over 'de neger' tot het verzamelen van voorwerpen die tot zijn cultuur behoorden? Terwijl in de wetenschappelijke literatuur van destijds (waartoe ook het genre van het reisverslag veelal behoorde) over de 'zedes en gewoontes' van 'de neger'²⁰ veel afkeer en kritiek gehoord kon worden, nam verzameldrift bezit van de etnografische musea. Deze hang naar inheemse voorwerpen uit de West-Centrale regio lijkt haaks te staan op de ideeën over de beschavingsgraad van 'de neger' die in de ogen van de westerling maar inferieur was.

Tijdens dit onderzoek bestond geen directe aanleiding om te twijfelen aan het bestaan van een zekere logica in het verzamelen van West-Centrale etnografica. Toen dat westelijke deel van Afrika in de loop van de tweede helft van de negentiende eeuw meer en meer ontsloten werd, beschikten de pas opgerichte etnografische musea in Nederland namelijk nog niet over Afrikaanse etnografica - op een enkele uitzondering na die hierboven beschreven is. Naarmate het onderzoek vorderde en zich bij de kritische opmerkingen van ontdekkingsreizigers andere contemporaine literatuur voegde met weer een andere etnografische invalshoek op de Afrikaan, ontstond een scherper beeld van de samenhang tussen het verzamelen en de plaats van de Afrikaan in de hiërarchie der beschavingen. De verzamelde voorwerpen bleken niet alleen te passen binnen de opvatting dat de Afrikaan vergeleken met andere 'rassen' een lagere beschavingsgraad vertegenwoordigde, maar ze leken zelfs de bewijzen voor deze opvatting te moeten leveren, zoals de hierna te behandelen teksten zullen laten zien. We zullen ons gaan concentreren op de vraag in hoeverre inheemse voorwerpen, en vooral de cultusbeelden, uit het West-Centrale kustgebied de opvatting van de westerse superioriteit moesten staven. Met behulp van enkele bronnen uit de geschiedenis van de Nederlandse verzamelingen wordt getoond hoe voorwerpen konden worden ingezet om het bijgeloof en gebrek aan kunstzinnigheid van de Afrikaan en daarmee ook diens beschavingsgraad te demonstreren.

Toch kunnen we niet zonder meer constateren dat de musea aan de hand van de verzamelingen louter en alleen de minderwaardigheid van Afrikaanse culturen wilden tonen. Toen de voorwerpen in de jaren tachtig de Nederlandse musea binnenstroomden, waren de meest saillante vormen van wat wij 'racistisch taalgebruik'

20 De begrippen 'zedes en gewoontes' en 'de neger' worden overal in de negentiende eeuwse etnografische literatuur aangetroffen. Het eerste had internationale negentiende eeuwse equivalenten: 'morals, customs and habits', 'Sitten und Gebräuche', 'moeurs et coutumes'. Het tweede zal hier vaak vervangen worden door de Afrikaan.

zouden noemen uit de wetenschappelijke literatuur verdwenen. De in de laatste hoofdstukken behandelde teksten illustreren dat de etnografische musea in Leiden, Rotterdam en Amsterdam hun verzamelingen tentoonstelden met een boodschap die, in vaak wat verhulde vorm en soms ‘tussen de regels door’, luidde dat de Afrikaanse materiële cultuur stond voor een inferieure beschaving. Er was echter ook ruimte voor waardering van voorwerpen. Bewerkte ivoeren, gevlochten mandjes, geweven stoffen, kammen en andere sieraden vertegenwoordigden vanwege hun gedetailleerdheid en verfijning een bijzondere kunstzinnige waarde.

Een min of meer sluitende theorie over de wijze waarop en de reden waarom de Afrikaanse materiële cultuur werd ingezet in de historische relatie tussen West-Europa en Afrika wordt in dit onderzoek niet gegeven. Wellicht is de waarneming zoals Edward Said die in 1978²¹ formuleerde over het beeld dat het Westen van ‘het Oosten’ had ook bruikbaar bij de interpretatie van de relationele verwickelingen tussen het Westen en Afrika. In geval van het Oosten werd volgens Said aan elk geconstateerd verschil met het Westen een negatief waardeoordeel gehecht. Er werd daarmee een beeld geschapen van een despotische en irrationele samenleving die de westerse kolonisatie moest legitimeren. Gaan we na wat vóór de grote verdeling van het Afrikaanse continent tijdens de conferentie in Berlijn van 1884-’85 allemaal over de bewoners van Afrika en hun materiële cultuur te berde is gebracht, dan kunnen we een identiek proces waarnemen, dat leidt van de stelselmatige veroordeling van de Afrikaan en zijn cultuur naar de westerse annexaties van het einde van de negentiende eeuw.

Reisverslagen

Dat de meeste van de verzamelactiviteiten in de periode vanaf halverwege de jaren zeventig konden worden ontplooid, is niet verwonderlijk. In de loop van de voorafgaande decennia ondernamen roemruchte reizigers zoals David Livingstone (vanaf de jaren veertig tot in 1873) en Henry Morton Stanley (vanaf 1871 tot in 1887) diverse tochten, die jaren duurden en die hen door de meest afgelegen gebieden van Afrika voerden. De westerse wereld was dus met dit deel van het kustgebied langzamerhand door ontdekkingsreizen bekend geraakt.

Op zich lijkt het woord ‘ontdekking’ voor zichzelf te spreken. Er waren echter meerdere redenen waarom deze reizigers dit deel van het continent opzochten. Ontdekking van dit niet bereisde deel stond hoog genoteerd op de internationale lijst

21 Said, 1978. Maarten Kuitenbrouwer geeft in *Tussen Oriëntalisme en wetenschap. Het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde in historisch verband* een overzicht van de receptie die Said's publicatie binnen wetenschappelijke kringen kreeg (2001: Inleiding: ‘Tussen Oriëntalisme en Wetenschap’).

van wensen. Maar even hoog, zo niet hoger, stond de nevenwens om via exploratie nieuw nationaal grondgebied te verwerven. Vanwege de torenhoge kosten werden de reizigers uitgezonden door geografische verenigingen of genootschappen, of in enkele gevallen door een koning of mecenas. Slechts zelden ondernamen ze een tocht op eigen initiatief.²²

Naast de geografische vragen en de annexatiedrift speelde ook de nieuwsgierigheid naar nieuwe volkenkundige ontdekkingen mee. Om de gebieden waar ze doorheen trokken in kaart te brengen, was behalve moed, doorzettingsvermogen en een wonderbaarlijk weerstandsvermogen tegen slopende ziektes, ook talent tot communicatie vereist. De boekwerken die ontdekkingsreizigers uitbrachten gaan over intrigerende zoektochten waar nieuwsgierigheid, opmerkingsgave en pure onderzoeksdrijf de leidende krachten vormen. Naast kleurrijke beschrijvingen van de geografie, vergezeld van gedetailleerde kaarten, en van de flora en fauna bevatten ze ook vele verhalen over de contacten met de plaatselijke bevolking. Bij de één meer dan bij de ander ontstond een interesse om op de hoogte te raken van de zeden en gewoonten die per volk en streek aanmerkelijk konden verschillen. Van vrijwel alle reizen werd verslag uitgebracht in voordrachten, tijdschriften of afzonderlijke publicaties, die tezamen een weelde aan historische informatie hebben opgeleverd.

Godsdiensten en rituelen werden mondjesmaat beschreven. En als de reiziger hier aandacht aan besteedde, had die informatie steeds een voorwaardelijke component. Op de beschrijving van wat gezien werd, volgde bijna stelselmatig een min of meer afkeurend of kritisch oordeel over het bijgeloof van de Afrikaan en de niet of nauwelijks te overwinnen achterstand in diens beschaving. Over het gebruik van cultusbeelden, die lange tijd ‘fetischen’ heetten, werd soms iets gezegd, gevolgd door een oordeel waaruit afkeer of afgrijzen en soms zelfs minachting sprak. Ook wanneer er zo goed als niets over die voorwerpen werd vermeld is dat veelzeggend; uit andere verslagen blijkt immers dat men op zijn reis in de hele West-Centrale streek in die tijd er vele moet zijn tegengekomen.

22 Engeland zond meerdere malen Livingstone, Stanley, Cameron, Burton en anderen uit, en Duitsland Bastian, Falkenstein, Pechuëll Loesche, Schütt, von Wissmann en voor de noordelijker gelegen delen van Centraal- West- en Oost-Afrika Barth, Schweinfurth, Rohlf, Nachtigal en Schütt. Allen noemden ze het in kaart brengen van onontdekte gebieden als voornaamste reden om die reizen te maken. Stanley en Von Wissmann verrichtten een reis in achtereenvolgens 1876-'79 en 1883-'85, nota bene voor Leopold II, die de vorming van zijn eigen kolonie op het oog had. Bastian noemde als reden voor zijn reizen het redden van de Duitse eer na het tijdperk van de slavenhandel, de wetenschapsbeoefening waar Duitsland in moest uitblinken en de noodzaak om Afrika te exploiteren. Een enkeling, zoals Winwood Reade, de Amerikaan Baylard Taylor en de Nederlanders Alexandrine Tinne en Juan Maria Schuver, kon een dergelijke reis met eigen geld ondernemen.

Dat de reizigers de belangstelling die ze voor de plaatselijke zeden en gewoonten koesterden steeds uitgebreider in hun publicaties vastlegden, had een bijzondere oorzaak. In Europa en de Verenigde Staten was namelijk al sinds de jaren dertig sprake van een groeiend lezerspubliek dat steeds meer uitkeek naar nieuwe belevenissen van reizigers die zich waagden in dit donkere continent.²³ Behalve voor hun opdrachtgevers brachten deze ontdekkingsreizigers dus ook voor een breder publiek zo veel mogelijk zaken in kaart, van nieuwe geografische ontdekkingen van onbekende streken tot voor westerlingen buitenissige of ronduit onthutsende zeden en gewoonten van vaak nog geheel onbekende volkeren.

In hun reisverslagen, of ‘*travelogues*’²⁴, verwerkten de reizigers hun reacties op wat ze allemaal meemaakten in de omgang met de lokale bevolking en haar gebruiken. Binnen de aandacht voor of nieuwsgierigheid naar deze inheemse gebruiken is een scala van gedachten en emoties te onderscheiden. Behalve een minimale belangstelling voor godsdiensten en rituelen die daaraan te pas kwam (zoals bij David Livingstone in zijn *Missionary Travels...* uit 1857) kon er ook sprake zijn van een brede interesse, waaruit verbazing, maar zeker ook kritiek sprak (zoals bij John Leighton Wilson’s *Western Africa; its History, Condition and Prospects* uit 1856). Tussen de opvattingen van deze missionaris en deze zendeling zijn dus nogal grote verschillen in belangstelling op te merken, waarop in het eerste hoofdstuk wat dieper zal worden ingegaan.

Het ging Livingstone in wezen om het ontdekken van nieuwe gebieden. Wilson daarentegen deed verslag van zijn beschouwingen van dertig jaar missiewerk waarin hij veel temidden van de plaatselijke bevolking had verkeerd en dus eerder begrip en interesse voor hun zeden en gewoonten kon opbrengen. In hun vroege publicaties van 1856 en 1857 is overigens bij beiden te lezen dat ‘de neger’ tot op zekere hoogte wel beschaving was bij te brengen. Voor vele anderen in die tijd (dat wil zeggen de periode van 1856 tot 1889) kon ‘de neger’ nooit verder komen dan de laagste sport van de

23 De serie *The World in Miniature* werd gepubliceerd in 43 delen tussen 1820 and 1828 bij de Londense uitgever Rodolphe Ackermann. ‘Africa’ werd in 1821 en 1822 in twee delen uitgebracht. Beide bevatten een afbeelding waarop inheemse voorwerpen staan afgebeeld. Al vóór 1830 startte de uitgever Harper&Sons in New York *Harper’s Family Discovery and Adventure*-reeks met advertenties en vooraankondigingen voor gelijksoortige publicaties. Van *Harper’s Family Library* werd in 1831 een deel aan Afrika gewijd, waarin de meest recente reisverslagen waren verwerkt. Vanaf midden jaren vijftig werd zelfs een speciale serie aan Afrika gewijd.

24 Het woord ‘*travelogue*’ wordt door Pietz (zie noten 16, 160 en 161), Youngs (1994) en vooral Fabian (2000) gebruikt voor deze reisverslagen. Fabian analyseerde de verslagen van Duitse Afrika-reizigers van na 1880. Veel van wat tussen neus en lippen werd gemeld of verzwegen, spreekt boekdelen over hun veronderstellingen, verwachtingen en vooroordelen (Fabian, 2000). Vansina (1988) noemt de verslagen na 1870 ‘ethnographic accounts’, wat de verslagen echter maar ten dele waren. Omdat hij geheel ingaat op de toenemende ‘impersonality’ in de twintigste eeuwse verslagen wordt zijn artikel (zie literatuurlijst) hier niet verder behandeld.

beschavingsladder. Hoofdstuk drie behandelt de achtergronden van de oordelen en stelt dat het al of niet daadwerkelijk zelf bereizen van dit gebied doorslaggevend was voor het oordeel dat men velde.

Cultusbeelden

Waren reizigers eenmaal aan de beschrijving van dagelijkse gebruiken toegekomen, dan kwamen ze vrijwel onvermijdelijk op de godsdienstige rituelen die ze zagen en de voorwerpen die daarin een functie vervulden. En onder de cultusvoorwerpen namen beelden een bijzondere plaats in. In het hele kustgebied boven en onder de rivier de Congo, en daar nog ver boven langs de hele Afrikaanse Westkust, maakten volkeren gebruik van cultusbeelden. In het gebied boven de rivier de Congo (zie afbeelding 2 voor dit deel van het kustgebied) heetten ze *minkisi* (enk. *nkisi*). Daarboven hadden ze weer een andere naam en een andere bijzondere vorm. Door vrijwel alle westerlingen werden deze cultusbeelden aangeduid met de naam ‘fetisch’, ‘fétiche’, ‘fetish’ of ‘idol’, al naar gelang de taal van de reiziger. Strikt genomen is een fetisj (van het Portugese woord ‘fe(i)tiço’: ‘charm’ of amulet) een voorwerp, dat door iemand wordt gedragen of op een daartoe geschikte plek wordt neergezet, als bescherming tegen kwaad of om onvervangbaar goed te behoeden. Een ‘nkisi’-beeld is een fetisj, over het algemeen antropomorf en vervaardigd in velerlei gedaantes, al naar gelang de kwaadafwerende functie.²⁵ Soms werd een dergelijk beeld aangeduid met de naam die de bevolking er aan had gegeven.²⁶ Hoewel ze vaak in een aparte, centrale hut in het dorp opgesteld waren - min of meer verborgen voor buitenstaanders - wisten ontdekkingsreizigers als Richard Burton, Winwood Reade, Paul Du Chaillu en ook John Joachim Monteiro

25 Het woord *nkisi* wordt in alle Bantu-talen gevonden. MacGaffey omschrijft de betekenis als ‘a spirit personality controlling a particular activity or function (pl. bakisi). Also a material composite through which such a spirit can be approached (minkisi)’ (MacGaffey, 1993: 27, 49). Meestal worden vier soorten *minkisi* onderscheiden, die alle voor verschillende doeleinden gebruikt werden. *Minkisi Minkondi* heten de beelden die op kwade krachten joegen, gewoonlijk gewapend met een speer of mes. *Minkisi Npezo* joegen ook op het kwaad, maar hadden een minder dreigende houding of uiterlijk. *Minkisi Na’moganga* waren goedaardige beelden, die tegen ziekte, maar ook tegen kwade krachten stredden. Zij hielpen de jager en strijder, terwijl *Minkisi Mbula* tegen hekserij beschermden. Voor de verschillende soorten van beelden die toen met de verzamelnaam *feitiço* of ‘fetisch’ werden aangeduid is men in de daarna opkomende antropologie de afgelopen decennia het autochtone woord *minkisi* (enk. *nkisi*) gaan gebruiken (verg. MacGaffey e.a.).

26 In het tweede hoofdstuk waarin de museale verwervingen worden behandeld, zullen bij de *minkisi* meerdere namen worden genoemd, die de verzamelaars hebben genoteerd conform de eis van de museale identificatie. Voor het eerst gebruikt Du Chaillu in het verslag uit 1861 van zijn reizen die hij in 1857, 1858 en 1859 door de streken in Gabon de autochtone naam (‘*mbuiti*’ en ‘*mbwiri*’) voor de cultusbeelden van de ‘Ashango’ en ‘Ashira’. Voor de cultusbeelden bestonden per streek en volk andere namen.

rond 1860 toch een blik in die hutten te werpen. Maar ook in het vrije veld stonden ‘idols’ en ‘gris-gris’ (kleinere, meest niet-antropomorfe ‘feitiços’) opgesteld. Zelfs bij elke huisdeur was er een ‘idol’ te zien, merkte Burton op tijdens zijn reis van 1863 in de Congostreek (Burton, 1876: 219, 246). Hetzelfde tekende Mary Scott in 1858 aan tijdens haar verblijf in het noordelijker gelegen deel van West-Afrika.²⁷ Du Chaillu schrijft in 1861 dat de volken rond de ‘Ogobay’ niet vertelden dat ze *mbuiti*’s (zoals de beelden daar heetten) in huis hadden, maar dat je daar wel achter kwam als je er op ging letten. Hij onderscheidde twee soorten van die ‘fetishes’ zoals hij ze meestal noemde: die voor het dorp en die voor de familie.

Monteiro zag tijdens zijn bezoeken tussen 1858 en 1873 in Noord-West-Angola bij de Mussurongo onder de monding van de Congo overal rond de hutten allerlei soorten van ‘fetishes’ en ‘figures’. Vele keren nam hij ook waar dat de belangrijkste *minkisi* in een *tipoya* (een soort draagmat) vervoerd werden om desgevraagd meerdere dorpen van hun speciale krachten te laten profiteren (Monteiro, 1875: 251). Francisco Travassos Valdez merkte in 1861 op dat in het noorden van Angola in een optocht van de koning van de Lunda, de Muata Cazembe, gebruik werd gemaakt van rijen houten beelden die leken op de ‘idols’ die hij in die streken veel had gezien (Valdez, 1861: 218). Uit latere beschrijvingen van de jaren tachtig en negentig en ook uit foto’s van die tijd kunnen we opmaken dat naast de dorpsbeelden, die vaak van een groot formaat waren, er veel beelden van uiteenlopende formaten bij hutten stonden, die als huisidolen vereerd werden.²⁸

Bij de beschrijving van de cultusbeelden waren twee soorten van kritiek mogelijk. Eén was christelijk-ethisch van aard en veroordeelde het geloof waar deze objecten een dergelijke grote rol in speelden. De andere veroordeelde de *minkisi* vanuit een esthetisch gezichtspunt waaruit typisch Europese vormconventies spraken. Het woord ‘idolatry’ hoort bij de eerste soort kritiek, ‘ugliness’ bij de andere. David Livingstone, die al

27 In 1858 verscheen in New York bij de Protestant Episcopal Society for the Promotion of Evangelical Knowledge het boek met de titel *Day Dawn in Africa; or, Progress of the Prot. Epis. Mission* van de hand van Mrs. Anna M. Scott. Net als Wilson in 1856 geeft zij een uitgebreide beschrijving van de godsdienstige rituelen van de in Sierra Leone en Liberia levende Grebo. Scott beschrijft meer details van de rituelen dan Wilson en heeft het behalve over de centrale hut met de ‘town-gris-gris’ ook over de ‘idols’ en laat zelfs op een afbeelding een dans van ‘Fetish Dancers’ zien (45-67). Rond 1860 gaf de American Tract Society haar *Glimpses Of Life In Africa* uit waarin ze de Grebo-cultuur beschreef. Bowles publiceerde in 1856 zijn *Missionary Labours* waarin ook cultusbeelden van de Yoruba worden beschreven. Scott en Bowles vallen buiten het onderzoeks-gebied en zullen dus bij de reisbeschrijvingen in het volgende hoofdstuk niet worden behandeld. De meeste zendelingen maakten in hun beschrijvingen geen melding van inheemse zeden en gewoonten. Een goed voorbeeld hiervan vormt Rev. William Taylor’s *Christian Adventures in South Africa* (London, 1867). Locale cultuur blijft voor Taylor beperkt tot de beschrijving van enkele gruwelijke vonnissen.

28 Historische foto’s staan afgebeeld in o.a.: Lehuard, 1989, Tome 1: 79, 85 en Gardi, 1986 (afb. 1).

vroeg door het Zuidelijke en West-Centrale deel reisde, heeft het over ‘*idolatry*’, Burton vermeldt hetzelfde, maar gebruikt ook ‘*ugliness*’ als kwalificatie. Winwood Reade vindt in 1864 *minkisi* ook ‘*ugly*’ evenals Paul Du Chaillu in 1861 en 1871. John Monteiro beschrijft in 1875 sommige *minkisi* als ‘*great ugly figures*’. De Nederlander Lodewijk Kerdijk merkt op wanneer hij in 1858 op het eiland Fernando Po (tegenover Gabon) verblijft: ‘*Aan de ingangen ... (van de huizen) ... vindt men hier en daar ‘Fetichen’, die verondersteld worden, als beschermengelen te ageeren. Dezelve zijn grof en smakeloos zamengesteld.*’ Rond 1880 is deze kritiek verstomd en worden de *minkisi* door sommigen zelfs uitgebreid beschreven.

Deze cultusbeelden moeten de kritische grens gemarkeerd hebben van de westerse waardering voor de inheemse Afrikaanse voorwerpen. In de reisverslagen moeten zij het het meest ontgelden. Qua uiterlijk vormden ze de meest pregnante voorwerpen die de reizigers op hun West-Centrale pad tegenkwamen. De manier waarop ze in de verslagen rond 1860 opduiken wijst erop dat ze het waard werden geacht om opgemerkt te worden maar wel ‘lelijk’ werden bevonden, of opmerkelijk door hun lelijkheid.

De aan de Loangokust speciaal voor de westerse bezoekers vervaardigde bewerkte olifants- of nijlpaardtanden vielen echter wél bij iedereen in de smaak. In het oordeel dat die tenminste ‘kunstig’ vervaardigd waren, werd dezelfde waardering uitgesproken als in de voorafgaande eeuwen gehoord kon worden.

Afbeeldingen van etnografica

Aan de reisliteratuur die het westelijke deel van West-Equatoriaal en Centraal-Afrika behandelt is al veel aandacht geschonken. De verslagen van de ‘grote ontdekkingsreizen’ van de jaren vijftig, zestig en zeventig zijn echter nog niet in samenhang onderzocht op uitspraken waarin de reizigers reageerden op de plaatselijke zeden en gewoonten en vooral de godsdienstige rituelen en de daarbij gebruikte rituele of cultusbeelden. Wat zij daarover schreven kon per persoon nogal verschillen. Die gradaties in aandacht komen eveneens tot uiting in de afbeeldingen die ze van voorwerpen uit het dagelijkse leven en meer specifiek van de cultusbeelden in hun publicaties lieten opnemen. Dit onderzoek behandelt de verschillen die er onder de ontdekkingsreizigers zijn op te merken en de wijze waarop de aandacht voor voorwerpen groeit, met als uiteindelijke resultaat de eerste publicatie met afbeeldingen van *minkisi*. Behalve de verslagen die reizigers als Livingstone, Du Chaillu, Burton en Reade van de inheemse religie en de daarbij gebruikte objecten gaven, zullen in dit onderzoek uiteraard ook Nederlandse documenten aan de orde komen. We beschikken over het journaal dat de Nederlandse handelsagent Lodewijk Kerdijk precies aan het begin van de periode van de grote reisverslagen, in de jaren 1857-’58, over zijn West-Centrale reis opstelde. Als historische bron, afkomstig van een westerling die behalve op de handel die hij daar

aan de West-Centrale kust dreef ook nog inging op enkele cultusvoorwerpen, bevat dit journaal niet minder interessante informatie dan de grote titels uit de reisliteratuur. In de context van andere reisverslagen krijgt Kerdijk's verhaal een duidelijker betekenis. Aan de hand van al die uitlatingen kan een geschiedenis worden geschreven van de interesse die West-Centrale voorwerpen en in het bijzonder de *minkisi* ten deel viel en die uiteindelijk uitmondde in de verzamelacties die musea ondernamen.

De reisverslagen uit de jaren 1861 en 1867 van Paul Du Chaillu, die van Winwood Reade uit 1863 en 1873, van John Joaquim Monteiro uit 1875 en in iets mindere mate die van Adolf Bastian uit 1874 / 1875 werden wereldwijd bekend. Du Chaillu begon met in zijn *Explorations and Adventures in Equatorial Africa; with accounts of the manners and customs of the people, and of the chase of the Gorilla, the Crocodile, Leopard, Elephant, Hippopotamus and other Animals* uit 1861 vele afbeeldingen te plaatsen van inheemse gebruiksvoorwerpen, waaronder twee cultusbeelden. In zijn *Journey into Ashangoland* uit 1867 liet hij een cultusbeeld uit Gabon afbeelden. Winwood Reade toonde in zijn Gabonese reisverslag een beeld dat hij in de jaren zestig aan het British Museum geschonken had. Het betreft een *nkisi* die afkomstig moet zijn geweest van de streek ten zuiden van Gabon. Adolf Bastian publiceerde in 1874 en 1875 een afbeelding van zelfs vele *minkisi* in een museale opstelling van twee rijen boven elkaar (zie afbeelding 12). Tegelijkertijd groeide het aantal afbeeldingen van allerlei andere, niet rituele gebruiksvoorwerpen. In Cameron's verslag *Across Africa* uit 1876 en ook in Stanley's *How I found Livingstone* uit 1872 en zijn *Through the Dark Continent* uit 1878 zijn vele plaatjes te vinden van inheemse voorwerpen. Deze rijk geïllustreerde literatuur moet de lezers hebben geboeid die zich in de ruimste zin - uit nieuwsgierigheid of vakmatige betrokkenheid - interesseerden voor de ontdekking van vreemde volken. Bekijken we de bestanden van universiteits - en museumbibliotheken te Leiden, Den Haag en Amsterdam dan blijken vele van deze reisverslagen toen te zijn aangeschaft. Een hypothese van dit onderzoek luidt dan ook dat volkenkundige musea zich voor hun verzamelactiviteiten bediend moeten hebben van die internationale reisliteratuur die ofwel in de eigen bibliotheek of in die van de plaatselijke universiteiten was te raadplegen. Deze relatie is in ieder geval aanwijsbaar voor het Rijks Ethnographisch Museum (REM) en het etnografische museum van 'Artis'.

De Afrikaansche Handelsvereniging als transporteur van etnografica

Een onmisbare rol op dit toneel van de etnografische verwervingen was weggelegd voor de Afrikaansche Handelsvereniging. Gelijk met de ontdekkingstochten vestigden zich ook handelaren aan deze kuststrook van Afrika. In plaats van over het continent uit te waaieren, zoals de reizigers, bleven zij aan de kust zitten waar

zij factorijen oprichtten waarin handel werd bedreven met de plaatselijke bevolking. Zonet viel de naam van Lodewijk Kerdijk, die de eerste nederzettingen stichtte van de Afrikaansche Handelsvereniging. De West-Centrale kust en de monding van de rivier de Congo was rond 1860 nog niet verdeeld onder Europese mogendheden en vormde een smeltkroes van westerlingen van allerlei nationaliteiten, bij wie zich naast de locale bevolking nog mensen uit de binnenlanden voegden. Allen wilden ze hun voordeel doen met de ruilhandel. Het waren de nadagen van de slavenhandel. De Engelse oorlogsschepen die sinds de jaren veertig de kustwateren van West-Afrika doorkruisten, vormden voor de slavenschepen een langzamerhand niet meer te doorbreken cordon. Doordat deze de West-Afrikaanse kust niet konden bereiken, stagneerden de exporten aan de kust, waardoor ook de leveranties van slaven vanuit de binnenlanden van Centraal-Afrika tot stilstand kwamen. Anti-slavernijwetgeving zorgde er voor dat slaven in de koloniën van Portugal en Spanje en in de Verenigde Staten steeds minder tewerkgesteld konden worden. Rond 1860 leverde de slavenhandel voor de westerse handelaren, de toeleveranciers in de binnenlanden en de in deze handel participerende kustbevolking zo weinig meer op dat alleen de ruilhandel in goederen overbleef die nu internationaal als de legitieme handel werd gepropageerd. De jacht op markten voor deze handel culmineerde in de decade 1875-1885, toen Europese landen elkaar verdrongen bij de winning van nieuw territorium in Afrika; een concurrentieslag die werd uitgevochten op de Berlijnse conferentie van 1884 – '85.

Ook omdat Nederlanders al vlug aanwezig waren in dit gebied van een mogelijk snel groeiende handel, zal in het eerste hoofdstuk even dieper worden ingegaan op de nadagen van de slavernij daar aan de West-Centrale kust. Toen Lodewijk Kerdijk in 1857 langs de kust van West-Centraal-Afrika voer, vestigde hij in hetzelfde jaar te Ambriz in Angola de eerste Rotterdamse factorij van de firma Kerdijk&Pincoffs. Hij was door de firma speciaal daarvoor eropuit gestuurd en vervulde die opdracht meer dan naar behoren. In vier jaar tijd wist Kerdijk aan de Angolese kust nog eens drie factorijen op te richten, en later nog één te Banana aan de monding van de Congo, waar hij op zijn dertigste bezweek aan een tropische ziekte. Door zijn reisjournaal uit 1857-'58 weten we veel over de situatie in die streek.

Van de aanwezigheid van de in 1863 opgerichte Afrikaansche Handelsvereniging (AHV) maakten de Nederlandse volkenkundige musea dankbaar gebruik. Al snel nadat een Duitse expeditie in 1873 aan de West-Centrale kust de eerste omvangrijke verzamelactie voor het *Königliches Museum für Völkerkunde* te Berlijn verricht had, begonnen enkele agenten van de AHV en na 1880 haar opvolger de Nieuwe Afrikaansche Handelsvennootschap (NAHV) in dezelfde regio etnografica te verzamelen. Deze werden vervolgens met schepen van de AHV en NAHV vanuit de handelsnederzettingen vervoerd naar Nederlandse volkenkundige musea. In 1876

kregen respectievelijk het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden in Den Haag en het Koloniaal Museum in Haarlem de eerste reeksen van objecten in de vorm van schenkingen toegestuurd. Beide instellingen beschikten al over andersoortige etnografica.

Het aantal Nederlandse handelaren dat zich daar aan de West-Centrale kust wijdde aan de vorming van een dergelijke verzameling groeide en bedroeg in 1885 meer dan vijftien. Door hun toewijding aan de museale zaak kwamen er vanaf 1876 in de loop van dertien jaar meer dan drieduizend voorwerpen bij vijf Nederlandse musea binnen. Na de eerste schenkingen in 1876 en in 1877 volgde er in 1879 een schenking aan de Vereeniging de Rotterdamsche Diergaarde en kwam na 1882 zeven jaar lang de ene verzameling na de andere de collecties versterken van het Rijks Ethnographisch Museum te Leiden, het Ethnographisch Museum van het Genootschap Natura Artis Magistra te Amsterdam en het in 1885 opgerichte Ethnographisch Museum van de Vereeniging de Rotterdamsche Diergaarde.²⁹ Voor de verzamelaars moet de ruilhandel de route hebben gevormd waarlangs de meeste transacties plaatsvonden. Rond 1885 was Westequatoriaal en Equatoriaal of Centraal-Afrika al grotendeels in kaart gebracht. De beginperiode van het verzamelen was toen voorbij. Musea konden beschikken over objecten die uit vrijwel al die regionen afkomstig waren. De stroom van West-Centrale etnografica kwam echter niet tot stilstand. Handelsagenten ruilden of kochten voor de Nederlandse etnografische musea nog steeds voorwerpen uit die regio.

Voor de eerste verzamelingen die aan de musea geschonken werden lijken de agenten van de AHV zelf verantwoordelijk te zijn geweest. Wat na 1882 aan verzamelingen binnenkwam is voornamelijk door toedoen van de musea tot stand gekomen. Nadat het Rijks Ethnografisch Museum te Leiden (REM) en de Vereeniging Rotterdamsche Diergaarde als eerste de directie van de AHV benaderd hadden, volgde het Genootschap 'Artis' in Amsterdam. Geholpen door de bereidwilligheid van de directie van de AHV en de NAHV wisten de musea handelsagenten zo voor hun zaak te winnen dat ze daar in het verre Afrika hun best deden om als schenker van het museum te worden aangemerkt. Uit de archieven blijkt dat het verzamelen beperkt bleef tot individuele acties, die vaak door de verzamelaar zelf betaald moesten worden. Schenking leverde de verzamelaar vervolgens of een erelidmaatschap of een medaille op.

29 Van de voorwerpen die tot in 1889 door de musea werden verzameld kwamen de meeste uit West-Centraal-Afrika. In de laatste paar jaar kwamen er steeds meer objecten bij uit Beneden-, Midden- en Boven-Congo (zoals de gebieden sinds de Congo-Vrijstaat heetten). De Nederlandse musea ontvingen tot 1890 een aantal van ruim vijfduizend voorwerpen. Na 1890 kwamen nog enkele schenkingen binnen met voorwerpen die hoogstwaarschijnlijk nog verzameld waren in de jaren tachtig of misschien zelfs daarvoor.

Afbakening van het onderzoek

De periode 1855 – 1889 staat voor een tijdsgewricht waarin zich ingrijpende internationale ontwikkelingen voltrokken die van grote invloed waren op allerlei aspecten van in eerste instantie de West-Centrale en naderhand de Centraal-Afrikaanse etnografie.

Het eerste deel van dit onderzoek beschrijft de groei van de etnografische interesse zoals die is vastgelegd in de internationale reisverslagen. In het tweede deel volgt een uiteenzetting over het verzamel- en bewerkingsbeleid van de Nederlandse musea dat zich deels op die reisverslagen baseerde. Het derde deel spitst zich toe op de toenmalige opvattingen over de wijze waarop deze West-Centrale etnografica konden worden gepast binnen een overzicht van meer en minder geëvolueerde ‘rassen, soorten en volken’.

Het jaar 1855 is als beginpunt genomen van de aandacht voor etnografica die zich allengs sterker ging manifesteren in de vele verslagen met afbeeldingen. Rond 1880 is de meeste Afrikaanse reisliteratuur verlucht met vele afbeeldingen van die etnografica. Na de grote ontdekkingsreizen begonnen de volkenkundige musea - mede daartoe aangezet door de reisliteratuur - actief te verzamelen. In die tijd werd op Europees niveau besloten om het deel ‘sub-Sahara Afrika’ als een taart³⁰ in stukken op te delen onder Europese mogendheden. De door Leopold II persoonlijk beheerde Congo Vrijstaat werd officieel opgericht tijdens de internationale conferentie die van eind 1884 tot februari 1885 te Berlijn werd gehouden. Genoegzaam bekend is dat Leopold II als ‘Souverain de l’état du Congo’ spoedig na de verwerving van ‘zijn kolonie’ door reizigers en ambtenaren ongekend grote hoeveelheden etnografica liet overbrengen naar België. In het in 1897 gebouwde, groots opgezette *Musée Royal du Congo Belge* te Tervuren werden ze als koloniale trofeeën gepresenteerd. Grote, nog onbekende delen van het Congolese binnenland werden in die tijd in kaart gebracht. Leopold’s Congo Vrijstaat, verdeeld in Beneden-, Midden- en Boven-Congo, was de grootste van alle toenmalige Afrikaanse koloniën. Deze gebeurtenissen vallen buiten het bestek van dit onderzoek. Voor de verzamelingen die de Nederlandse volkenkundige musea in de jaren tachtig vormden waren ze alleen van belang vanwege de verruiming van het gebied waar objecten konden worden vergaard. 1889 is daarom als laatste jaar van de onderzoeksperiode genomen omdat uit de West-Centrale streek in ieder geval nog tot 1890 belangrijke tot zeer belangrijke voorwerpen de Nederlandse musea binnenkwamen.

Een verhaal over de Nederlandse verzamelingen van West-Centrale Afrikaanse voorwerpen die aan het eind van de negentiende eeuw werden aangelegd, moet nadrukkelijk niet over een puur Nederlandse aangelegenheid handelen. Dat zou een te ééndimensionale geschiedenis opleveren over wat er zich afspeelde. Behalve de Nederlandse handelsagenten waren vele anderen in de jaren zeventig al bezig om in

30 Leopold II gebruikte in dit verband het woord ‘gateau’ (zie: Vellut, 1989: 294-325).

dat gebied etnografische verzamelingen aan te leggen. Wat door Nederlanders daar aan voorwerpen verzameld werd, maakte deel uit van een internationale reactie op de lokale culturen die ook haar neerslag in de reisliteratuur vond. Het onderhavige onderzoek gaat niet diep in op ontwikkelingen in het buitenland die parallel liepen aan die in Nederland. De aandacht richt zich op een representatief overzicht van de reisverslagen waarin de interesse voor inheemse voorwerpen, in het bijzonder cultusbeelden, een graadmeter vormt voor de mate waarin men in de zeden en gewoonten van de Afrikaan geïnteresseerd raakte. Dat de slavenhandel verdween, lijkt geen directe oorzaak te zijn geweest voor deze groeiende interesse.

In het eerste en tweede hoofdstuk worden de uitlatingen van Nederlanders over die voorwerpen vergeleken met die van buitenlanders. Hoe verhielden zich de oordelen van de reizigers en handelsagenten tot elkaar, vooral ten aanzien van de cultusbeelden? Was er een consensus in hun oordeel over in het bijzonder deze beelden? Welke stadia zijn in de receptie te onderscheiden? IJkpunten voor de meting van de ontwakende Nederlandse aandacht voor de cultusbeelden vormen de opinies van Kerdijk uit 1857/58 (Schepel, 1977) en van Onno Zwier van Sandick die het ruim twintig jaar later had over de *minkisi* die hij daar zag en het kunstgevoel van ‘de neger’.

De groei van de internationale etnografische interesse kende haar voorwaarden. In de tijd dat de cultusbeelden of *minkisi* vaak nog als ‘lelijk’ werden beschouwd, werden ze door de reizigers incidenteel verzameld. De eerste verwervingen van Du Chaillu, Monteiro en anderen vonden direct al hun weg naar het museum. Naarmate die negatieve beoordeling minder werd gehoord, begonnen deze beelden een steeds substantiëler onderdeel uit te maken van de verzamelde gebruiksvoorwerpen. De negatieve connotatie verdween overigens daarmee niet, maar kreeg een andere inhoud naarmate deze cultuur volgens bepaalde wetenschapsopvattingen bij de lagere vormen van beschaving kon worden ingedeeld.

Via de reisverslagen komen we in het derde en vierde hoofdstuk aan bij de verzamelende musea. Vele titels van de reisverslagen blijken in hun bibliotheken aanwezig te zijn geweest en als naslagwerk te zijn gebruikt. De vraag wordt behandeld welke overwegingen hun verzameldrift stimuleerden en hoe de contacten verliepen tussen musea onderling en de agenten van de beide handelsverenigingen. Hoe dachten de verzamelende handelsagenten over die inheemse voorwerpen en wat beoogden de musea ermee in hun verzamelbeleid en presentatie? Ook hiervoor levert het archief van het REM een schat aan gegevens. De daar aangetroffen correspondenties leveren een beeld op van elkaar beconcurrerende instellingen, die schermutselingen met elkaar over verwervingen en wetenschappelijke aanpak niet uit de weg gingen. Correspondentie in dit archief toont ook verschillende facetten van de aan het eind

van de eeuw opkomende handel in Afrikaanse etnografica. Getracht is om met behulp van gegevens uit vooral het archief van het REM licht te werpen op de relatie die bestond tussen het REM en de handel in West-Centrale etnografica die in België en Nederland rond 1885 opkwam. Gebruikmakend van de internationale interesse voor deze Afrikaanse etnografica werden in Engeland én in het Afrikaanse kustgebied zelf - zij het marginaal - zelfs voorwerpen gefabriceerd die moesten lijken op de door het westen zo gewilde authentieke rituele objecten, of die speciaal bedoeld waren voor de passerende of daar verblijvende buitenlanders ('toeristenkunst').

Passages uit museumgidsen van de etnografische musea te Leiden, Rotterdam en Amsterdam laten in het vierde hoofdstuk de verschillen en overeenkomsten zien tussen wat beoogd werd met de presentaties van West-Centrale voorwerpen.

De etnografie en de etnologie of volkenkunde³¹ van Afrika waren wetenschappen die in de tweede helft van die eeuw sterk in ontwikkeling waren. In het vijfde en zesde hoofdstuk worden de opvattingen en ideeën over de etnografische wetenschap en de wijze waarop deze in de museale praktijk werd toegepast met elkaar vergeleken. Dat laatste is vanzelfsprekend afhankelijk van het historische materiaal dat ons nog rest.

In deze laatste hoofdstukken worden ook enkele wetenschapsopvattingen over 'de neger' en zijn materiële cultuur verduidelijkt. Ook hiervoor biedt het REM-archief belangrijk historisch materiaal. Uit zijn correspondentie met de handelsagent Greshoff blijkt dat Serrurier, directeur van het REM, hem beschouwde als een vooruitgeschoven museummedewerker, die ter plekke in Afrika ten behoeve van het systematisch onderzoek van etnografie en fysische antropologie kon opereren. Voor beide wetenschappen vormde 'Afrika' rond 1885 nog een grotendeels onontgonnen gebied. De uitgebreide fysisch-antropologische wetenschappelijke bibliotheek van het REM demonstreert Serrurier's oogmerk om van dit museum een wetenschappelijke instelling te maken die het begrip 'etnografie' aan de hand van een sterke fysisch-antropologische component een speciale inhoud gaf. De over het algemeen als minderwaardig bevonden zeden en gewoonten die Afrikaanse volken erop nahielden konden worden herleid tot fysische of fysiologische oorzaken. De fysische antropologie kon als tak van wetenschap een min of meer concreet onderscheid maken tussen '*rassen, soorten en stammen*' (Serrurier, 1888: 1). Vooral dit onderzoek moest de inferioriteitsvisie aanvullen en onderbouwen. In het laatste hoofdstuk wordt beschreven hoe de Afrikaan in deze theorieën paste. Aandacht zal worden geschonken aan het Rijks Ethnographisch Museum te Leiden, dat behalve gebruiksvoorwerpen ook 'negerschedels' verzamelde ten behoeve van de craniologie met haar schedelmetingen, een toen wijdverbreide tak van de fysische antropologie.

31 In het laatste hoofdstuk zal aan de orde komen waar de begrippen 'etnografie' en 'etnologie' in de negentiende eeuw voor stonden (zie noot 315).

De resultaten daarvan waren bedoeld om de fysieke kenmerken van ‘de neger’ te koppelen aan de etnografische verzamelingen, om ook langs die weg te laten zien wat ‘hij’, ook in cultureel opzicht, voorstelde.³²

Het onderzoek wordt afgesloten met een beschouwing over de wijze waarop de in Nederland geïntroduceerde *minkisi* pasten in dit beeld van de westerse superioriteit. Deze objecten botsten met ethische en esthetische conventies. Vooral de ruw gesneden *minkisi minkondi* (zie afbeeldingen 21a-d) met de ingeslagen spijkers en hun schreeuwende monden druisten in tegen de geldende normen. *Minkisi* benadrukten ook de verschillen in geloofspraktijken en rassen. Kijken we echter naar andere categorieën van voorwerpen dan blijken behalve de ‘kunstig’ bewerkte ivoren ook veel kleinere en fijn uitgewerkte gebruiksvoorwerpen verzameld te zijn. Kennelijk had men oog voor de verfijnde vormgeving van haarkammen, pijpen en sieraden, en het virtueuze gebruik van de materialen. Maar lezen we de begeleidende teksten van de ontvangende musea dan geven ze geen blijk van deze waardering.

De musea voor volkenkunde vormden het toneel waarop de Afrikaanse reisverslagen, de ter plekke door handelsagenten verzamelde voorwerpen en de etnografische wetenschap samen kwamen.

32 Een antwoord op de vraag welke relatie er bestond tussen deze visie op de Afrikaan en die op andere volken die in de collecties vertegenwoordigd waren, viel buiten dit onderzoeksbestek. Ook de vergelijking met wat de Afrikaan zelf vond van de confrontatie met de westerling moest in dit onderzoek achterwege blijven. De Zweedse zendeling Karl Laman noteerde tijdens zijn reizen in de Congo tussen 1891-1919 veel daarover in schriftjes: Laman, K. (S. Lagercrantz Ed.), 1953-1968 *The Kongo* (4 vol.): *Studia Ethnographica Upsaliensia* IV (1953), VIII (1957), XII (1962) en XVI (1968). Dit archief bevindt zich in het Folkensmuseum in Stockholm. Er zijn al publicaties uitgebracht waarin gebruik is gemaakt van deze historische bronnen, zoals: MacGaffey, 1991; MacGaffey en Harris, 1993.

